

ANTAL BALÁZS

Realizmus vs. realizmusok*

A magyar realista próza három korszakáról

Ha a 2021-ben megjelent új magyar prózakötetekre vetünk egy pillantást, sok egyéb érdekesség mellett, Móriczra érzékeny szemmel két munka állíthat meg bennünket: Pál Sándor Attila *Rokonok* című novelláskönyve, valamint Toroczkay András *Boldog emberek* című regénye. A könyvek nem feltétlen rejtenek különösebben bonyolult vagy mély utalásrendszert az ismert Móricz-munkákra, a címadás nyilván nem véletlen.

Újra divatba jött Móricz? Ha egyáltalán lehet divatról beszélni a szépirodalomban, akkor tulajdonképpen teljesen sosem ment ki belőle. A kilencvenes évek történelmi regényhulláma kapcsán Márton László emlékezetes esszéjében,² az Erdély-trilógiában jelölte meg/jelölte ki a historikus érdeklődésű, prózafordulat utáni regény kiindulási pontját, mint olyat, amely utoljára jelentette a legmagasabb szépirodalmi teljesítményt a narratívában, egy olyan évtizedben, amelynek látszólag éppen nem a móríci elbeszélismódok álltak a középpontjában – és akkor itt már természetesen a realizmusról beszélünk. Másfelől persze igenis a középpontjában álltak, hiszen a valósághoz való viszony kérdése akkor sem felejtődött el, noha másképpen artikulálódott, hiszen a fókuszba került nyelv legalább olyan valóságos, mint a tárgyi-társadalmi világ, amelynek az elbeszélésére való törekvések háttérbe szorultak, a mából már jobban láthatóan, mintegy várakozó helyzetbe kerülve abban a társadalmi és mediális viszonyrendszerben, amelyben az irodalom bizonyos közvetítő funkcióit átvenni látszottak a demokratikus intézmények, amelyeknek ez a dolguk. A valóságanalóg próza megújítása kulcskérdésnek látszott a prózafordulat utáni évtizedekben, hiszen az esztétikai kísérleteket folytató, a történetet kiiktató, majd újra játékba hozó formakultúra idején is örök viszonyítási pont maradt – hogy mostanra megint felerősödjön, s a másod-, harmadvonalból ismét az elsőbe kerüljön a realizmus. A fent idézett címek egyértelmű jelzések erről.

S a két fiatal író jelzése egyáltalán nem egyedüli a jelzések sorában, melyek nem is csak a szépirodalom felől érkeznek (ezekről még lesz szó) – a *Helikon* irodalomelméleti folyóirat 2021/2-es *Realizmusok* száma, vagy a Kijárat Kiadónál ugyancsak 2021-ben megjelent *Reáliák* című tanulmánykötet,³ mely egy két évvel korábbi, Ménesi úti konferencia anyagát tartalmazza, az irodalomtörténet és még inkább az irodalomelmé-

* Az alábbi tanulmányok 2022. július 1-én a nyíregyházi Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtárban hangzottak el a „Volt egy szent szándékunk: gyönyörűket írni” – Új értékek a Móricz-kutatásban című tudományos konferencián.

² MÁRTON LÁSZLÓ: „A kitaposott zsákutca” In: MÁRTON LÁSZLÓ: Az áhítatos embergép. Pécs, 1999. Jelenkor, 235–266.

³ DECZKI SAROLTA – VÁSÁRI MELINDA (szerk.): Reáliák. A magyar próza jelene. Budapest, 2021, Kijárat.

let figyelmének erősödését is jelzi. Ez a figyelem pedig egyszerre irányul esztétikai és ideológiai kérdésekre – melyek közül különösen az utóbbi érdekes most a megelőző időszak jellemzően ideológiákat megkerülő ideológiája felől nézve. Noha tulajdonképpen első ránézésre úgy fest, hogy nincsen rajta sok vizsgálnivaló. A realista prózapoeitika ugyanis jelentősebb változásokon ment keresztül a *Nyugat* első nemzedéke óta – mely változások már a második nemzedékkel kortársak munkáiban elkezdődtek –, mint amilyen változásokon ideológiai előfeltételei és körülményei mentek át. Hiszen a realizmus ideje továbbra is olyankor jön el, amikor a valósággal valami baj van, vagy legalábbis a valóságról a nyilvánosság elé vetített kép érzékelhetően problematikus, problematizálható az irodalom számára, például mert a kép és a valóság között jelentős elcsúszások tapasztalhatók – a közvetítés, a közvetítettség, az intézményes mediatisálás olyan hatalmi kérdéssé válik, amely a média eszközeivel feloldhatatlan, jellemzően a média állapota miatt, amely ebben az esetben például valamiért redukálódik. Ha a valóság megismerésének, hozzáférhetőségének joga jelentősen sérül abban a mediális közegben, amelynek ez elsőrendű feladata volna, akkor a művészetben, amelynek funkciói között csak az egyik lehetőség ez a fajta közvetítés, szinte önvédelmi mechanizmusként lép erőteljesebben működésbe. A világ megismerésének igénye, majd a megismerés lehetőségének és jogának fenntartása, visszaszerzése, a mediatisált valóságképzetekben láthatatlan társadalmi csoportok reprezentációja, olyan identitások megmutatása, amelyek nem kívánatosak a társadalmi nyilvánosság tereit uraló politikai narratívában – mindez talán közös a különféle realizmusok ideológiájában. Különösen erős súllyal tételeződik, hogy egyáltalán a politikai értelemben vett hatalmi narratíva uralja a társadalmi nyilvánosság tereit – beszélhetek szépen, kozmetikázva, de a lényeg hétköznapi szóval is elmondható: amikor a demokrácia sérül, de legalábbis a demokratikus intézményrendszerbe vetett hit meggyöngül, akkor jön el a realizmus ideje.

Ha azt vizsgáljuk, mikor jutott és jut nagyobb és fontosabb szerep a valóságanalóg vonalnak a magyar prózában, három jelentős, alapvetéseiben jól elkülöníthető állomást figyelhetünk meg: a Móricz időszakábelit, vagyis a Monarchia végóráit és a Horthy-kort felölelő idő prózáját, a szocializmus korszakának irodalmában fontos szerepet betöltőt, valamint jelen korunk, az elmúlt egy-másfél évtized jelenségeit. Persze sem a történeti korszakokat, sem az itt most hozzájuk kapcsolt realizmust, még inkább realizmusokat tekintve sem beszélhetünk egységről egy-egy szakasz kapcsán sem, másrészt az ideológiai-társadalmi-politikai háttér mellett természetesen kell számolni a világirodalmi diskurzusokkal is, melyekben ugyanaz a ciklikus mozgás figyelhető meg, nyilvánvalóan korábbi kezdődátumokkal, mint a mi irodalmunkban: a realizmus hol erősödik, hol gyengül, hogy aztán némileg megújulva megint erősödni kezdjen.

Jelen dolgozatomban e három korszak realizmusáról, realizmusairól szeretnék vázlatos áttekintést nyújtani, elsősorban ideológiai keretfeltételeik, az esztétikain túlmutató tétjeik felől közelítve meg azokat, de természetesen esztétikai jellegzetességeikre is figyelve. A realista próza persze jelen van egész Móricz utáni irodalmunkban, ám azokban az időszakokban, amikor a demokratikus sajtó, illetve a nyilvánosság egyéb

intézményei el tudták látni feladatukat, a pusztán csak tradicionális funkciói fenn tartásában érdekelt, reprodukáló-restauráló jellegű törekvések kiszorultak az irodalmi érdeklődés első vonalából.⁴ Ilyen időszak persze igazából csak egyszer volt egészen a *Hét* krajcártól kezdve mindmostanáig: a nyolcvanas évek legvégétől a kétezertíz évtizedig. Jelenleg a realizmus újbóli erősödésének lehetünk tanúi, ám ez a realizmus esztétikai törekvéseiben nem ugyanaz már, mint a móríci, és nem az, amely az ún. szocialista realizmussal szemben teremtette meg a maga karakterisztikáját. Például magába építette annak a prózafordulatnak nevezett eseménysornak a tapasztalatait is, amely részben a szocializmus időszakának ugyancsak a politikai hatalom által uralt valóságképe irodalmi ábrázolásához kapcsolódó elvárásaival szemben dolgozta ki saját, jellemzően ellenzéki színezetű – mert látszólag apolitikus, de az elvárásokat ironikusan megkerülő – esztétikai programját.

Ha már esztétikai program: a különböző realizmuselméletek a történetelvűségben és a valóságosságban ragadják meg a különféle realizmusok közös mezejét, de a valóságosság nyilván további távlatokat nyit az előfeltételezések megértésének sorában, hiszen, ahogyan a realizmus maga, a valóságosság határai, keretei, létmódja is újraértődik időről időre. Itt és most én kicsit szűkíteném a kört, hiszen miközben a realista elbeszélésalakzat narratológiai vonatkozásai különböző szövegtípusokban is dominánssá válhatnak, csak a közel kortárs történeteket és valóságot tematizáló szövegeként fogok beszélni a realista prózáról.

A móríci korszak legfontosabb törekvése a valóság feltárása és megmutatása, a társadalmi ismeretlenbe vezető út, a szegénység, a közösségek mélyén munkáló összefüggések elemzése. Szöveg hagyomány teremődik, korábban elbeszélhetetlennek gondolt tartalmakhoz keres nyelvet ez a prózavonulat – elsősorban, pionírként természetesen maga Mórícz. A világ és a valóság elbeszélhetőségébe, a nyelv általi uralhatóságába vett hit megszületésének vagyunk tanúi, ugyanakkor az olvasók világgképét, világismeretét megrendíti az irodalom a mélység és a működés nem kevés drasztikus erejű képekbe való komponálásával. Jellemző reakció ekkor is, a későbbiekben is az olvasó rácsodálkozása az addig ismeretlenre: a világ és a társadalomképzet mind vertikálisan, mind horizontálisan kibővül, olyannyira, hogy valósággal egy új ország fedeződik fel. Ennek az országnak neve is lesz: ez az alulsó-Magyarország, a jellemzően már a móríci elképzeléseket továbbgondoló népi irodalomban. Míg Mórícz a Monarchia utolsó időszakában, pályája első szakaszában megkezdte a társadalom keresztmetszeteinek artikulálását fikciós prózájában, addig a nagy háború után ő, és mások is már összetettebb tétet kénytelenek tartani: Trianon után a maradék ország felmérése a további országvesztés megelőzéséért annak belátásával is együtt jár, hogy az elvesztett területeken élők helyzetét, problémáit sem ismerte eléggé a közvélemény. Az ekkor megszülető irodalmi szociográfia eltávolodik a fikciós alakzatoktól, a valóságosság igényét még szigorúbb hitelesítő gesztusok mélyítik el, így kettős tapasztalatú realista próza jellemzi a korszakot. Nemkülönben a Németh László-i regénymoddal is számolni kell, mely a személyiség belső életének analízisét, a lélektani rezdülések

⁴ Ugyanaz történt, mint a közéleti költészettel: elvesztve felhajtóerejét nem tudott megújulni, miközben pedig pontosan újra ki kellett volna találni lehetőségeit.

mélységét adja társadalmi tablóihoz, Tamási Áron pedig a mese esetenként egészen sötét tündériségével teszi szürreálisabbá, szubjektívebbé az objektív prózát.

Gyakorlatilag mindegyik változatának jelentősebb szerzői a korszak ellenzéki gondolkodását erősítik a szociális problémák, a közéleti visszaélések megmutatásával. A szegénységpártiság, a hatalmi manipulációk kritikája egyértelmű baloldali színezetet ad a realizmusnak a Horthy-korszakban, s az ekkor megszülető regionális kánonban is – gondoljunk Tamási *Címeresek* című regényére. Ez innentől kezdve akkor is általánossá válik, ha a pártpolitikai értelemben vett baloldaltól távol marad.

Mert például ugyanígy ellenzéki lesz a szocializmus időszakának realista prózája is. Természetesen nem a kultúrpolitikai irányítás által szorgalmazott szocialista realizmus íróira gondolok, akiknek munkái sokszor a már emlegetett mediatizált valóságkép fenntartásában voltak érdekelték, hanem azokra a szerzőkre, akiknek munkájának legfontosabb tétje a valóság megkérdőjelezése, a mediatizált kép lebontása, és helyette egy új, igazabb ajánlat felkínálása volt: mint pl. Galgóczi Erzsébet, Kertész Ákos, Fejes Endre vagy Sánta Ferenc. Itt is kettőséget lehet látni: a valóságkép helyetti valóság ajánlata már magában hordozza az elbizonytalanítást is: van-e egyáltalán valóság? Mi az? Van-e egyáltalán a világnak olyan szelete, amely egy adott időpillanatban az egyetlen valóságként fogható fel, hogyan és meddig lehet megragadni és kézben tartani azt? A valóság tárgyiasult, objektív vetülete a szubjektívizált interpretálást megelőzően tételezhető jellemzően még egyetlenként felfoghatónak – az értelmezett valóság már annyiféle, ahány értelmezés. Ennek nagy formai kísérlete már 1959-ben az olvasók elé kerül, természetesen az *Iskola a határonról* beszélek. A regény egyszersmind annak jelzése is, hogy léteznek kerülőutak az átpolitizált irodalmi elvárásrendszerben – s az esztétizáló prózának aztán ez lesz az útja. Mészöly Miklós a francia újregény ábrázolásmódozatával még az objektív próza eszközkészletét gazdagítja, aztán új utakkal kísérletezik a hatvanas évek végétől.

Nagyon érdekes az a másik kísérlet, amelyet az erdélyi regionális kánonban láthatunk ugyancsak a hatvanas évek végétől kezdődően, amely eltávolodik a Romániában is hatalmilag elvárt ún. „realizmustól”, ám tétjeiben pontosan ugyanoda tart, ahova egy valódi társadalmi tétet vállaló prózairányzat. Egy rövid ideig tartó politikai enyhülés következtében a cenzurális viszonyok oldódnak, s lehetőség adódik a szerzők számára az őket legégetőbben érdeklő kérdések, mint amilyenek a hatalom és az egyén viszonya, az egyén lehetőségei a társadalmi cselekvés kereteinek leszűkülésekor, megírására. Hagyományosan a közösségi érdeklődésű realizmus körében gondolható elbeszélhetőnek, kibeszélhetőnek mindez, ám még ebben az oldódó-enyhülő közegben sincs erre mód. Ilyenformán az ideológiai tétek kimozdulnak az azokat életre hívó térből és időből, és erőteljesebben fikcionalizált, ám fikcionalizáltságukban reflektált szituációkban artikulálódnak – így születik meg az abszurd a regionális kánonban, egy kisebbfajta prózafordulat során. A magasirodalom és a lektúr határait elmosva születnek sci-fik (Bálint Tibor), krimik (Páskándi Géza), disztópiák (Sigmond István) mítoszregények (Köntös-Szabó Zoltán), paradisztikus hatású, a kauzalitásláncolatot tagadó vagy lebontó szövegek (Vári Attila, Bodor Ádám), vagy akár középpont nélkül, elbeszélői módszerükben mégis mikrorealista tudatregények (Panek Zoltán, Pusztai

János), ahol maga a történet is kérdéses és láthatatlan marad. Ezekben a művekben az ábrázolt világ ismeretlen, idegen és fenyegető, a megjelenő problémák, a nyelvhasználat, a karaktertípusok azonban ismerősek: a valóságosság igénye tehát másik mezőben tételeződik. Ilyenformán realistának nem feltétlen tekinthetők, ám keletkezésük korának érzületét és atmoszféráját túlzottan is sikeresen képezik le. Bár a kísérlet jó fél évtized után újabb, jóval komorabb politikai változások miatt félbeszakad, az abszurd eszközök az Erdély-érdekeltségű, hatalmi-történelmi témákat taglaló szövegekben máig megmaradnak.

A hetvenes évek végi, a nyolcvanas évek eleji prózában két jelentős ajánlat születik még a realizmus megújítására: a Hajnóczy Péteré és a Krasznahorkai Lászlóé. Mindketten a még mindig feltárára váró társadalmi mélység újabb rétegeit mutatják meg, ugyanakkor az újítás már esztétikai természetű: Hajnóczynál előbb a minimalizmus, utóbb a szürrealizmus kódjai érvényesülnek, Krasznahorkai pedig a körülményeket gondosan tisztázó, Faulkneri mintázatú áradó nagy mondatkompozíciókkal operál. Hajnóczy pályája megszakad, Krasznahorkai pedig másfelé tájékozódik – így a kilencvenes évektől a realizmus gyakorlatilag egyetlen élvonalbeli íróként jelentett jóformán minálunk: Tar Sándort, aki nem pusztán a klasszikus küldetéses-reprezentációs karaktert tartotta meg, illetve töltötte fel újra hiteles tartalommal, hanem ironikus és empátikus színekkel mélyítette el a tárgyilagosságnál ilyenformán bővebbé váló tónust. Az a fajta nemkívánatosság, ami korábban is látható volt a tematika terén, nála is megmaradt: bár pályája még a szocializmus korszakában indult, s nem mondható már akkor sem jelentéktelennek, igazi arculatát prózája a kilencvenes években alakítja ki, amikor a rendszerváltás veszteségeinek történeteit mondja el – ilyenformán ellenzéki karaktere a váltógazdaság korában végig változatlan maradt, hiszen a társadalmi/politikai és mediális képviselőt nélkülöznie nem kellett.

A legutóbbi másfél évtized során egyre szaporodó valóságanalóg szövegek újfent kettősséget mutatnak. Az empátia és a hitelesség konzekvens jegyeit továbbra is markánsan képviselő fikciós realista próza mellett az elmúlt években nagy figyelmet váltottak ki az önéletírások. Láthatóan az a hitelességigény munkálkodik itt, mint az irodalmi szociográfiákban, ám az újabb irodalom a társadalomleírás objektívebb nézőpontját magától eltávolítva a személyiség legszűkebb kereteiben keresi és találja meg a valóság megírásához szükséges kódokat és legitimációt. Nádas Péter, Vida Gábor, Bereményi Géza vagy Kun Árpád könyvei említhetők első helyen. Ezek között megkülönböztetendő a kimondottan traumatikus életeseményeket elbeszélő próza, legyen az betegség (Szilasi László, Keresztury Tibor, Danyi Zoltán) vagy a családon belüli testi, lelki erőszak (Halász Rita, Gurubi Ágnes). A fikciós prózában a korábbiaknál sokkal erőteljesebben van jelen a szegénységtematika, úgy a középgenerációs (Szilasi László, Darvasi László), mint a fiatalabbak (Juhász Tibor, Toroczky András) műveiben. Valahogy a három metszéspontjában áll Borbély Szilárd *Nincstelenség* című regénye, mely az elmúlt évtized egyik legjelentékenyebb prózaműve.

Eme legújabb, kortárs-realizmus a valóságot nem tekintti objektívnek, elsősorban a személyes emlékezet szűrőjén keresztül gondolja el megragadhatónak, a történet sokszor inkább atmoszférikusan mélyül el és bomlik ki, semmint ok-okozati össz-

függések révén. Az elbeszélői helyzet a fikciós művekben gyakran érintettségén alapul. Az együttérzés adja meg e művek narrációjának alapvető tónusát. Természetesen az objektivitástól való eltávolodás annak is következménye, hogy a realizmus korábbi funkcióinak egy része ma már értelmezhetetlen. Például ma az irodalmi közvetítés szerepe szinte lényegtelen – a közvetítő funkció súlya egyszerűen kiiktatódott, ha valaha volt is egyáltalán, hiszen azok, akiknek tájékoztatásra volna szükségük, nem olvasnak, vagy nem ezt az irodalmat olvassák. Másfelől azok az olvasók, akik a megint csak a kultúrpolitikai irányvonalak mentén meghatározott, látványosan előtérbe tolt ún. irodalom helyett a valódi szépirodalmi teljesítményekhez is eljutnak, azok eljutnak a valóságot hitelesebben, kevésbé torzabban ábrázoló médiához is – tehát az irodalomtól nem tájékoztatást várnak. Ez a valóságábrázolás terepein új kísérletekre nyithat módot, és nyilván ehhez köthető a prózafordulat jelenségeinek a beépülése is e tradicionálisnak tekinthető narratívaalakzatba.

A befejezéshez közeledvén visszakanyarodom oda, ahonnan elkezdtem: miért fontos Móricz a fiatal irodalomnak? Éppenséggel Pál Sándor Attila *Rokonok* kötetének novellái inkább játékosan rejtőznek a cím mögé, sokkal inkább a szövegek közötti viszonyra értődik az, noha a mai közéleti térben az olvasó nyilván sejthet áthallást, ami a szerző céljai között minden bizonnyal szerepel. Toroczky András regénye, a *Boldog emberek* címválasztása viszont „természetesen” ugyanolyan viszonyban áll szereplőivel, mint Móricznál. Ennek a regénynek a szereplői egy kukásautó személyzetéből kerülnek ki, világuk, értékrendjük, és különösképpen a nyelvük a társadalmi valóságot mélyebben ismerő, vagy megismerni vágyó olvasó meghökkentésére is alkalmasak. Nem látni őket különösebben boldogoknak, bár, Móricz boldog emberétől eltérően, nem is hangoztatják. A világnak azonban egy olyan szeletét birtokolják, amelyre néhány magukkal egyvású alakon kívül már nem tart igényt senki – boldogságuk szinte szó szerint a maguk szemétdombja érintetlenségének szól talán...

A móriczi címekre való rájátszás ezekben az esetekben magában is üzenetet hordoz: az újabb realizmus írói szerint megint vagy még mindig baj van a mai magyar valóságról a közvélekedésben kialakult képzetekkel. Ugyanakkor ez az irodalom már tudja, hogy láthatatlan marad, eleve ezzel számol, s a „tettekre váltástól” épp úgy távol tartja magát, mint attól is, hogy az esztétikain túli tétet merjen emlegetni. A realizmushoz való visszatérés nem hozza már vissza a hitet az irodalom erejében.